vállaló írók körében, Móriczcal is beszélt tervéről. Mindenesetre Móricz e novellájának összevetése az eredeti élményanyag lejegyzésével azt mutatja, hogy mind az életanyag kiválasztásában, mind a megformálás alkotó-alakító folyamatában saját eszmei célkitűzései vezették, azon tudatosan alkotó művészek sorába tartozott, akik az élet által felvetett nagy kérdésekre a saját pozitív feleletüket igyekeztek megfogalmazni.

József Farkas

Radnóti Miklós Gyökér című verséről

A gyökérben erő surran,
esőt iszik, földdel él
és az álma hófehér.

Föld alól a föld fölé tör,
kúszik s ravasz a gyökér,
karja akár a kötél.

Gyökér karján féreg alszik,
gyökér lábán féreg ül,
a világ megférgesül.

De a gyökér tovább él lent,
nem érdekli a világ,
csak a lombbal teli ág.

Azt csodálja, táplálgatja,
küld néki jó ízeket.
édes, égi ízeket.

Gyökér vagyok magam is most,
férgek között élek én,
ott készül e költemény.

Virág voltam, gyökér lettem,
súlyos, sötét föld felettem,
sorsom elvégeztetett,
fűrész sír fejem felett.

A *Gyökér* című vers allegória. A gyökér szemléleti képének a versen következetesen végigvitt megszemélyesítése. A gyökér vitalitást, erőt, a valamiben való megkapaszkodást, az életet és mindenekelőtt az éltetést szuggerálja konkrét fogalmiságában, a műtől függetlenül is. E szemléleti kép, úgyszólván Radnóti indulásától végigkísérhető eddig a Heidenau-lágerben írt versig. Tehát lelkében mindvégig megvolt a hajlam, hogy éljen vele. Pszichológusoknak talán sok mindenről árulkodna ez a vándormotívum, de velünk is sejtet olyan tulajdonságokat, mint a hűség, a ragaszkodás, a következetesség, a szívósság, az erő, a vitalitás és az éltetni akarás. Vándormotívumról szóltunk az imént. A fa és a gyökér ilyen ábrázolása az. A folklorisztikus hatások mellett s a folklór hatásától sem függetlenül eszünkbe ötlik Bartók Fából faragott királyfija, amely úgyszólván ezt a képiséget varázsolja élővé a balett-színpadon, vagy felmerül előttünk Csontváry Magányos cédrusának víziója. S költőnk szemléleti képét, a gyökeret föllelhetjük Babits Mihálynál is.[1] 1917-ben publikált, *A jóság dala* c. művét a szerelem dicsőítésének metaforaláncával zárja. Íme az utolsó láncszem: „... Hajts, drága mag: mert belőled nő ki a szent gyökér, / mely az emberiséget befonja és pólustól pólusig ér." A motívum következő megjelenése Babitsnál már a költői én legmélyebb rétegeit érinti. A *Sziget és tenger* kötet elé írt hitvallásában olvashatjuk: „Futottam, hősen, szüntelen, lélekzetlen; olykor szinte elbukni látszottam; s hasonlítottam ahhoz a fához, melynek koronáját földig csapja a szél... Mi tart fönn? Mi a gyökér, mely nem szakad el? mely elpusztíthatatlan táplál valami kimeríthetetlen erővel?" E jelképrendszerben a gyökér már az erőt, a szívósságot, a vitalitást és az

[1] A gyökér szemléleti képe nyilván sokkal elterjedtebb, mint ahogy az itt bemutatásra kerülő összehasonlítások reprezentálják. — A költő alkatából ered e motívum kedvelése, így a párhuzamok nem feltétlenül közvetlen hatást jelentenek, inkább csak a gyökér-motívum használatára való hajlamának esetleges erősítését.

éltetést fejezi ki, mint majd sok helyütt Radnótinál. S ha arra gondolunk, hogy az iménti kérdésekre Babits Tolsztojnak a hitről mint az élet erejéről írott szép szavaival válaszol, úgy eszünkbe jut Radnóti verse jelképrendszerének egy ősibb rokona is. A *Háború és béké*nek arról a részéről van szó, amelyben Andrej herceg Rosztovékhoz menet megpillant egy kopár, tar, már-már élettelennek tetsző fát, s miután Rosztovéknál szerelemre lobban Natasa iránt, visszafelé menet a fát lombosan, virágba borultan pillantja meg. Végigtekintve a *Gyökér*rel rokon Radnóti-motívumokon, a *Himnusz*ban fogunk a tolsztoji kép varázsának rokonára lelni. — A harmadik gyökér-motívum Babitsnál a *Téli barlang* c. vers befejezése. Ha gondolatilag, érzelmileg az előző gyökér-motívumot, a Sziget és tenger elé írott hitvallását érezzük is legközelebbinek a Radnótiéhoz, mégis, a *Téli barlang*ban a hasonlaton belüli antropomorf gyökér képe stilárisan és az erő érzékeltetésével erősen mutat költőnk allegóriája felé. (Babits e verse 1929-ből való.)

. . . A lélek ujja finom
mágus-ideggel suhan végig a sima politúron,
megsejtve a holt tárgy-páncél mögött az örök-egy, rokon
életet időn és téren át; mert nincs min ő át nem hathat,
oly sikos és zárt keménység, (mint szigorú sziklafalaknak
zárát megporlasztja hatalmas gyökér-ujja a magnak . . .)

A következőkben áttekintjük Radnóti gyökér-motívumait, felemlítvén csupán azokat, amelyeket verselemzésünk során felhasználunk.

Az első gyökér-motívum Radnótinál 1931-ben jön létre, *Széllel fütyölj* c. versében.

Örömöd fusson le a fák gyökeréig,
őzek szemetükrén díszítsd fel mosolyod
szerelemre; széllel fütyölj! . . .

Ugyancsak 1931-ben vagy 1932-ben jött létre Radnóti másik gyökér-motívuma *Mese a szomorúfűzfáról* c. írásában.[2] Csaplár Ferenc itt feltételez magyar népmese-hatásokat, valamint La Fontaine hatását is, akinek verses fabulái a költő műfordításainak talán legjelentősebbjét adják.[3] A mese arról szól, hogy hajdan csak egy fűzfa volt Magyarországon és az sem volt szomorú. Ez a fűzfa aztán beleszeretett egy szép, de büszke cseresnyefalányba, aki egy kertben élt, nagy jólétben. „. . . nagyon szerelmes volt a fűzfa, . . . Egyszer egy éjjel kilépett gyökereivel a földből és elindult a cseresnyefalányhoz." „. . . A cseresnyefalány aludt. Fölébresztette. — Hogy tudtál ide bejönni? — Súgott rá haraggal a cseresnyefalány. A kertajtón, arra való az ajtó! — felelte a fűzfa, és szerelmesen beleengedte gyökereit a földbe." A szegény fűzfát a büszke, előkelő cseresnyefalány kikosarazza. „A fűzfa szomorúan húzta ki gyökereit a földből, és lecsüngő fejjel indult el a Duna felé." — A gyökér itt, az emberiesített fűzfa által antropomorf árnyalást kap már, ha még nem is önállóan. Az pedig, hogy a fűzfa „szerelmesen beleengedte gyökereit a földbe," már jelzi a valamibe való megkapaszkodni akarást, a vitalitást, az erőt. 1933-ban ismét felbukkan a gyökér-motívum *Hőség* c. versében: „. . . tükröző fák közt száll könnyű szellő / s a záporeső már a teli gyökérben él." 1935-ben (házassága évében!) pedig megírja gyönyörű szerelmi költeményét, a *Himnusz*t. Tiszta boldogságot áraszt e vallomás, a tragikus bori vershez csak a szemléleti képek közösében kapcsolódik. (A vers végén megjelenő halál-motívum is a szerelem legyőzhetetlenségét hirdeti.) Egyébként a már felidézett tolsztoji hangulattal rokonítható. Az egész vers egy ragyogó metaforalánc, melynek első négy szakaszát vizuálisan átfonja, érzelmileg, gondolatilag átitatja a fa képzete a gyökértől a gyümölcsöt hozó lombig.

Gyökér vagy és törzs,
teli lomb s gyümölcs,
hűs fuvallat vagy
s meleg nap érlelő,

költöző gyökér,
iramodó vér,
vékonyszárú törzs,
széllel barátkozó,

[2] Csaplár Ferenc: Egy ismeretlen Radnóti-írás: Mese a szomorúfűzfáról. Tiszatáj, 1964/5.
[3] Csaplár: i. m. La Fontaine-ről Sőtér István: La Fontaine és Radnóti Miklós, Romantika és realizmus. Bp. 1956.

karom lombja vagy,
karomba szaladj,
mellem virága,
szívemen takaró,

ébresztő napom
s napos hajnalon
lombom gyümölcse,
mellettem ébredő, . . .

Bori Imre is utal arra, hogy a *Gyökér* motívumai több ízben föllelhetőek az életműben. Példának hozza fel ezt a költeményt és a *Virágének*et.[4] — A gyökér halállal terhes képzetét érezzük az 1935—36-ban keletkezett *Háborús napló* harmadik tagjában, a *Késő délután*ban. A *Lomb alatt* c. versben pedig hasonlóan antropomorfizálja a költő a gyökeret, mint Babits a *Téli barlang*ban.

. . . Öreg fa ez itt, de
kemény hóna alatt meglebben egy új ág.
Nézek rá, visszanéz; kissé reszket a fa,
gyönge csúcsán gyermek szellőcske üldögél.
Fülemre fordulok és hallom, alattam
fészkében megmozdul, nőni akar s puha
földet kaparász az ezerujjú gyökér.
és a tücsökugrás kicsi zaja pattan.

A fa vizion ör emberiesítése után egy mesteri hallucinációval érzékelteti a költő a gyökér mozgását. Ugyanakkor az 'ezerujjú' jelzővel a gyökér képileg is antropomorf árnyalást kap. A vers, amelybe máshelyütt beszüremlik már a háború véres rémülete, 1936-ban keletkezett. Egy esztendővel később, az *Este a hegyek között* 6. tagjában a gyökér már felsír és a lomb a téli gyökérnek álma lehet csupán.

Elül a szél és újra hull a hó,
hullása ringó, ringató.
Puhán alusznak lenn a hegy meleg
sarában a szakállas gyökerek,
szuszognak és felsírnak néha,
álmukba lobban nyári ágaik
zöldfényű, könnyű buboréka.

Ugyanebben az évben, tehát 1937-ben írja meg Radnóti *Ének a halálról* c. nagy versét, Kosztolányi Dezső temetésén alcímmel. A motívum az *Este a hegyek között* idézett részéből ide költözik ugyan, de a képiség és hangulat új, immár konkrétabb szerepet kap. Borban írt versében fogjuk együtt látni e motívumot az ott létrejöttel. — A lomb általában a megnyugvás, a jó jele, a remény zöld színe. Ezt látjuk a *Himnusz a békéről*, (1938) egy helyén is: „Nyarakra gondolunk s hogy erdeink / majd lombosodnak s bennük járni jó, . . .” Íme az *Este a hegyek között* iménti motívuma, csak nem a gyökér felsíró téli álmaként, hanem mint a háborús világban élő költő békevágya. — 1938-ban írja költőnk az *Első eclogát* is. A levelet hajtó, kivágásra kijelölt fa motívumát a *Gyökér*ben látjuk majd viszont. Halott gyökér halállal terhes képét hozza elénk Radnóti a világháború előestéjén, az 1939. május 26-i keltezésű *Csütörtök* c. versében.

Prágában J M ölte meg magát,
honában hontalan maradt,
P R sem ír egy éve már,
talán halott egy holt gyökér alatt.

A legmegdöbbentőbb találkozás a *Gyökér* és a korábbi Radnóti-versek között alighanem a Babits halálára írt megrázó költeményben, a *Csak csont és bőr és fájdalom* címűben lelhető majd fel (1941). A *Száll a tavasz* . . . c. 1942-es versben — (melyet az eclogák előhangjának szánt a költő) — a gyökér-motívumnak kettős rendeltetése van: a tavasz még keresztülfut rajta, hogy beborítsa a tájat, de a szabadság angyala ott reked a mélyben, alélt gyökerek közt aléltan. A költő úgy akarja felébreszteni a szabadság alvó angyalát, mint Babits a Fortissimóban

[4] Bori Imre: Radnóti Miklós költészete. Újvidék, 1965. Forum K. 170.

„alvó magasságot a Sorsban." — az alvó Istent. Oly nagy indulattal, oly nagy akarással, oly nagy szenvedéllyel és oly kétségbeesetten is.[5]

... Száll a tavasz kibomolt hajjal, ...
... fák gyökerén fut, a rügy gyöngéd hónalja tövében,
s csiklandós levelek szárán pihen és tovaszáguld.

Száll a tavasz kibomolt hajjal, de a régi szabadság
angyala nem száll már vele, alszik a mélyben, a sárga
sárba fagyottan, alélt gyökerek közt fekszik aléltan,
nem lát fényt odalent, sem a cserjén pöndörödő kis
zöld levelek hadait nem látja, hiába! nem ébred.
rab. ...
... föld és fagyos éj nehezült a szívére.

Néma gyökér kiabálj, levelek kiabáljatok éles
hangon, tajtékzó kutya zengj, csapkodd a habot, hal!
rázd a sörényed, ló! bömbölj bika, rijj patak ágya!
ébredj már aluvó!

Bár érzelmileg, gondolatilag a szorosabban vett *Gyökér* verselemzéshez tartozna, mégis itt, a „néma gyökér" szókapcsolat felbukkanásakor említjük meg, hogy a gyökér szemléleti kép[c] kedvelt költői rekvizítuma volt Szabó Lőrincnek is. A pusztuló természet képét elénk táro *Halott nép* c. versét így fejezi be:

De, barátaim, lesz feltámadás,
s helyettetek új harcba kezdenek
a csonkok, magvak, néma gyökerek.

De a gyökér kapcsán nemcsak az élet, a feltámadás, a pusztulás eshetősége is megjelenik *Esőben* c. versében.

... foghat még talajt
lelkem reszkető gyökereivel,
vagy már késő lesz s ott rothadok el
kilúgozott, szomorú magként?

S a fák kegyetlen kifűrészelését, ha nem is Radnóti módján, az allegorikus metaforalánc teljes szigorával, de egy kemény hasonlattal magára vonatkoztatja. A *Versek a havasokról* versfüzér V. tagjában, *Az erdő fiai*ban a költő kedvelt óriásfenyője — miként társai is — „indul a zengő acéllap felé (s mintha az én derekamba recsegne,) úgy hasít majd húsába a fűrész". És ha már megkíséreltük — úgy hisszük, nem alaptalanul — a két költő önmagán végzett viviszekciójának közösét keresni, úgy hadd idézzük még egyszer Szabó Lőrincet, aki ha más indítékokból is talán, de kimondja a Radnóti-életmű egyik tragikus, de sarkalatos tételét, a halálraítéltség tudatát.

Meghalt! — egyre sűrűbb a hír,
hozza újság vagy telefon.
Öregszem, sok az ismerős,
és csak a vállamat vonom;
tehetetlen iszonyomat
letagadom, annyira fáj,
mégis érzem, hogy rab vagyok,
rab, aki kivégzésre vár.
(Mindennap valaki)

(A találkozás persze a „sosem feledtem el, hogy meghalok" gondolatával igaz, ahol a halálraítéltség csak a halál elkerülhetetlenségével, nem pedig a meggyilkoltatással azonos.)[6]

[5] A vers kétségbeesett hangjáról vö. Borr: i. m. 155. — Mindazonáltal éppen a Száll a tavasz ... zárószakaszának a vers zárójelentősége, így végkicsengése is, elkeseredett ugyan, de ez dacos keserűség, beletörődő, megadó hangot hasztalan keresnénk benne.

[6] A Halott népet 1937-ben, az Esőben c. verset 1927-ben írja Szabó Lőrinc, mindkettő a Harc az ünnepért c. 1938-as kötetében jelenik meg. Az erdő fiai 1936-os vers, a Mindennap valaki 1933-as. Az utóbbi két vers 1936-os kötetéből, a Különbékéből való. — Radnóti írt a Különbékéről. (Radnóti Miklós: Különbéke, Szabó

Ha a lombosodás a jó, a remény jele, úgy a lombhullás hagyományosan is, de költőknél a lombosodás ellentéteként különösen az elmúlást idézi. A motívummal az 1941-ben írt *Nyugtalan őszül* c. versben a *Gyökér* elemzésekor találkozunk. S az 1943 novemberében készült *Mint észrevétlenül* c. költeményében az őszi lombhullást a nyárba, fiatalságába viszi át, ha még esetlegesen is: „És tudja, nyáron is lehullhat egy levél, . . ." Egy esztendővel korábban még így írt: „Kivirágzik az égi fa ága, . . ." *(Virágének)*. Nem így lett. — Mindezeket is figyelembe véve tekintünk bori verse, a *Gyökér* elébe.

Mint írtuk, a *Gyökér* allegória. A versen végigvitt szemléleti kép következetes megszemélyesítése. Bálint György már az *Újhold* idején megállapítja költőnkről; „Minden jelkép a számára, minden tárggyal mély és benső kapcsolata fűződik."[7] Bori Imre az én-líra antropomorf tájairól beszél. Példaként éppen a *Lomb alatt* c. verset hozza fel.[8] Kurcz Ágnes szerint pedig Radnóti idillikus verseire jellemző „az absztrakt fogalmak és a természeti jelenségek átlelkesítése."[9] A *Gyökér* egy szempontból idillikus versnek mondható, ti. úgy, ha Sőtér szép esszéje alapján a La Fontaine-i idill átvetülését a lombra tekintő és virágvoltára emlékező gyökérre figyelembe vesszük.[10] — Mint a megszemélyesített gyökér rejtetten él a föld alatt, úgy rejtett ennek a versnek is minden ereje, vitalitása, átlelkesítése. Ez mindenekelőtt a vers verstani felépítése és szókészlete közötti ellentétben mutatkozik meg. A vers trocheikus. Négyes és három és feles trocheusi sorokból áll. A vers három sora tiszta trocheus: „és az álma hófehér; Föld alól a föld fölé tör; édes, égi ízeket." Kétségtelenül a trocheikus sorok motiválják a látszólagosan elégikus, moll hangnemet. S ezt erősíti a két helyütt előforduló antispastus is: „Nem érdekli a világ," illetőleg a hetedik versszak első sorában a diaelesis után; „Virág voltam, gyökér lettem, . . ." Ez a legelégikusabb, leginkább mollszerű sora a versnek, és érzelmi-hangulati hatásában, valamint a szimultaneitást legjobban eltűrő ritmikájában feltétlenül a magyar népdal felé mutat. — Azonban verstanilag is ellentmondásos a vers szerkezete. A trocheus moll hangzásán belül nagy mozgalmasságot okoz egy choriambusi metrum — „karja akár a kötél" — mellett 12 pyrrhichius. A sorvégi rímek, ha a tárgynak megfelelően nem is túl ékesek, többnyire asszonáncok, de a tompa külszín mögött rejtettebb mozgalmasság, az alliterációk zenéje hallható: „Föld alól a föld fölé tör; karja akár a kötél; édes, égi ízeket; Gyökér vagyok magam is most; férgek között élek én; ott készül e költemény; Virág voltam, gyökér lettem; súlyos, sötét föld felettem; fűrész sír fejem felett." — Megkockáztathatjuk talán, hogy az ilyetén-képpen feltárulkozó rejtettebb szépségek is a föld alá kényszerített költészetet sejtetik. A látszólagos nyugalommal szembeni rejtettebb, de erős, nagyon erős nyugtalanságra, éppen a mollszerű zeneiséggel szemben a vers lexikológiai vizsgálata adja a legkifejezőbb példát, legalábbis egy szempontból. Kurcz Ágnes írja: Radnóti „már távol áll az impresszionistákra jellemző nominalista stílustól, legfeljebb a kifejező igeneveket szereti tömörségükért. Leginkább a mozgalmas, kifejező igéket szereti". Példának hozza fel éppen a *Gyökér* első öt szakaszát, majd így folytatja: „Az igehasználatban sem jut el a modorosságig, közbevetít egy-egy nominális szerkezetet. (pl: Gyökér; 3. és 6. sor.), . . . Az igetöbblet dinamikusabbá, élénkké, sőt nyugtalanabbá teszi stílusát."[11] A vers 91 szavából egyébként 20 az igék száma, vagyis csaknem 25%. Jelzőkben ugyanakkor szegény a vers, mindössze kilencet találunk. S a versnek titkos

---

Lőrinc új verseskönyve. Ny 1936. II., 47–51.) Érdemes megtekintenünk két Radnóti választotta Szabó Lőrinc-idézetet. Az első a Föld, erdő, Isten c. kötetből való, mely kötet megismerésétől kezdve Szabó Lőrinc költőnknek, mint írja, kedves olvasmánya lett.

> Menjünk talán, menjünk mi is; — kövessük
> a jóságos teheneket s a súlyos —
> léptű bikát, mely leghátul halad
> időnként komoran megrázva ringó
> nehéz szarvát és nagy, sötét heréit.

(Vö. hangulatilag, Radnóti: *Mint a bika.*) — *Vagy a másik idézet a Kalibánból:*

> Aludtam, ettem, öltem, és
> a Gondolat nem üldözött;
> állat voltam az állatok
> *s gyökér a gyökerek között.*

kiemelés tőlünk való, MT.) — Radnóti kiemeli még Szabó Lőrinc Versek a havasokról c. versfüzérét is, nem véletlenül. A hegyek ugyanis kedvelt tájai költészetének, s e versek V. tagja Az erdő fiai.

[7] BÁLINT GYÖRGY: Újhold. A toronyőr visszapillant. Magvető k., Bp. 1961. II. kötet.

[8] BORI: i. m. 116–117.

[9] Kurucz Ágnes: A szóhangulat Radnóti Miklós költészetében, ItK 1960/5.

[10] SŐTÉR: i. m.

[11] KURCZ ÁGNES: i. m. — A Gyökérre feltétlenül igaznak érezzük az impresszionizmustól eltávolodott költő stílusjegyeiről írottakat. Azonban költőnknek éppen utolsó, bori korszakában fellép egy bizonyos, „az eltűnt idő nyomában" járó költői nosztalgia, melynek csírái versünkben is adottak. Ennek kiteljesedése azután magával hoz, akár a prousti művészet, sajátos, impresszionisztikus jegyeket is. Ennek részletezésére itt nincs terünk.

mélyei, föld alatti ereje, vagyis mindaz, ami miatt a költő elhurcoltatása utáni korszaka, de bizonyos mértékig talán az egész oeuvre kulcsversének tartjuk, a tartalmi és az ahhoz szorosan kapcsolódó stiláris jegyek, valamint a szükséges összehasonlítások bemutatása során fel fog tárulni.

Az allegorikus vers jelképrendszere jól kitapintható, pontos megfeleléseket tartalmaz. Ezt elősegíti a vers mondattani felépítése, mellérendelő összetételű, többnyire kapcsolatos mondataival, világos, egyszerű mondatfűzésével. Radnóti a hétszakaszos vers hatodik strófájában egyértelműen elvégzi a fő jelkép, a gyökér azonosítását a következő főnévi metaforával: „Gyökér vagyok magam is most". És ez kulcssora a versnek. Amit a gyökérről olvasunk, mindazt a költő helyzetére, sorsára kell vonatkoztatnunk. S e sor vízválasztó a versben. A jelképről, a gyökérről a költő eleddig egyes szám harmadik személyben beszélt, e sornál azonban átvált egyes szám első személyre. Ez pedig kötelez bennünket, hogy a harmadik személyű, narratív öt szakaszt is első személyűnek érezzük. A harmadik személyű narráció csak Radnóti önmagán elvégzett viviszekcióját segíti, melynek legiszonyúbb részleteit úgyis egyes szám első személyben közli, illetőleg megismétli. Ennyit allegóriánk szerkezetéről általánosságban.

A *Gyökér* első öt versszaka lényegében a költő helyzetének leírása és az e helyzetben való attitűd érzékeltetése. A helyzet a fogság. Az ottani alkotás a föld alá kényszerített költészet. A fogság, a föld alatti lét azonban itt még nem halált jelent. Sőt, vitalitást.

> A gyökérben erő surran,
> esőt iszik, földdel él
> és az álma hófehér.

A gyökérben szerteárad az életet adó erő. A 'surran' mozzanatos ige azonban emberi (esetleg állati) cselekvést asszociál. A surranás csaknem észrevétlen, titokban történő mozgás. S a gyökér kapcsán, ha még nem is rá, hanem a benne rejlő erőre vonatkoztatva, de megjelenik már a versen végigvonuló fontos jegy, a megszemélyesítés. A következő ige, az 'iszik', pedig már a gyökérre vonatkozó megszemélyesítés. De csak az 'iszik' a megszemélyesítés, mert az 'esőt iszik' szókapcsolat már visszautalás a szemléleti képre, a gyökérre. A 'földdel él' érdekes metonímia, hiszen a gyökér a földben él és a föld nedveivel táplálkozik. E metonímiát inkább a földben élő férgekre alkalmazza a köznyelv. Mindazonáltal nem előlegezi szókapcsolatunk a harmadik szakaszban megjelenő megférgesült világot, mert itt a föld — ellentétben az utolsó versszakkal — még a gyökér táplálékát, éltető közegét jelenti. Jellegzetes a gyökér további megszemélyesítése: „... az álma hófehér." Nyomatékos megszemélyesítés ez. Implicite megtudjuk a gyökérről, hogy aludni tér, explicite pedig azt, hogy álmodik. (Vö. *Este a hegyek között*, 6.) Az álomról azonban van egy állításunk; 'hófehér'. Az elhurcoltatás után írt versekben a múlt emlékei sok helyütt álomként jelennek meg, kimondva vagy kimondatlanul. Az emlékálmok az utolsó tíz versben hol a lélek önkínzását, hol az azilumot jelentik. A 'hófehér' a tisztaságot hozza elénk. De a fehér szín Radnótinál többet is jelent. Őrizz és védj c. 1937-es versében ezt olvassuk:

> Őrizz és védj, fehérlő fájdalom,
> s te hószín öntudat, maradj velem:
> tiszta szavam sose kormozza be
> a barna füsttel égő félelem.

A fájdalom fehérlő, mert a háborús világ okozza azt, és ha fáj ez, ti. az emberiség szenvedése, és hirdeti e fájdalmát a költő, úgy ez bátor szembeszállás a rosszal. Tehát szenvedés hozta tisztaság. — A *Nyugtalan őszül* c. költeményben, (1941), bár megjelenik az alvás képzete, de a fehér szín nem álmot jelöl.

> Aludni tér a vidék,
> száll a halál fehér,
> szép suhanással, az ég
> dajkálja a kertet.
> Hajadban nézd! arany őszi levél
> ág sírt feletted.[12]

(A haláljárta őszi tájon, a fa könnycseppjeként megjelenített arany őszi levél láttán eszünkbe jut Kosztolányi, aki *Őszi reggeli*jében az ősz káprázatos miniatűrjeinek életgazdag lefestése

[12] A lombját síró ág képe megjelenik költőnk Hölderlin-fordításában is, de a lombhullás e metaforikus érzékeltetése Radnótié.

után így sóhajt fel: „Jobb volna élni. Ámde túl a fák már (aranykezükkel intenek nekem)." — Szerelem és halál együttesében még a halál is fehér, szép suhanással száll, s a kedvesre ha az őszi lombról ráhull egy levél, ág sír felette. — Talán ami a halállal fel-felborzolt idillben ekképp hangzott el lágyan, az tudattalanul vagy a fehér álom valamilyen derengéses féléberségében, a lágerben így tér vissza: „Fűrész sír fejem felett." Azonban csak most hagyjuk el az első strófát avval, hogy „az álma hófehér" szókapcsolatban ott érezhetünk, — akár az álom-emlékekben, — azilumot és fájdalmat egyaránt és bizton ott tudhatjuk az álom tisztaságát.

Föld alól a föld fölé tör,
kúszik s ravasz a gyökér,
karja akár a kötél.

Ismét a vitalitás. A gyökér föld fölé tör. És ha a 'kúszik' igét még közvetlenül ráérthetjük is a gyökérre, a 'ravasz' már megszemélyesítés, amely összekapcsoltságuk révén a kúszásnak is antropomorf árnyalást ad: „kúszik s ravasz a gyökér, . . ." A kúszás sem feltűnő mozgás, akár az előző versszakban a surranás, de lassúbb. Minden titkos itt. Ravaszság kell az élethez, a cselekvéshez és szívósság, erő. A gyökér „karja akár a kötél." A gyökér karja, újabb megszemélyesítés, amely a szívósság, az erő hasonlatával, — „akár a kötél" — nyeri el imént elemzett tulajdonságait. S az antropomorf szemléleti kép a helyzet, a fogság ábrázolásával így egészül ki:

Gyökér karján féreg alszik,
gyökér lábán féreg ül,
a világ megférgesül.

Az imént a gyökér karja az erőt szuggerálta, most a másik végtaggal együtt a bomlást, rothadást. És az így kimondott ítélet — „a világ megférgesül" — oka a gyökér megférgesedésének s jelzője annak, hogy az egyén tragédiája nem elszigetelt, hanem individuális vetülete a világ tragédiájának. „a világ megférgesül." Iszonyú jelképrendszer rejlik e három szóban. Az emberek megromlottságát a költő borzalmas metaforával adhatná vissza; 'az emberek megférgesültek.' De ez rejtett marad. A valóságos kép már egy iszonyú metonímia: „a világ megférgesül." A vers, amely a Radnóti teremtette mikrokozmoszban létezett eddig, most makrokozmikus távlatba megy át, a megférgesült világ makrokozmoszába. S ami még iszonyú e háromsoros strófában, az az, hogy a gyökér, vagyis az ember, a költő megférgesülése nem pusztán egy gondolatot kifejező szemléleti kép, nemcsak jelkép, hanem rettenetes valóság, És erre bizonyíték nem csupán az, hogy a leleplező metaforikus sor — „Gyökér vagyok magam is most, . . ." — után ez következik: „férgek között élek én, . . ." Bizonyság erre a *Hetedik ecloga* következő realisztikus lágerképei. Az első ott is csak hasonlat:

Ékezetek nélkül, csak sort sor alá tapogatva,
úgy írom itt a homályban a verset, mint ahogy élek,
vaksin, hernyóként araszolgatván a papíron.

A következő már nem hasonlat, hanem a foglyok szenvedésének leírása.

Rémhírek és férgek közt él itt francia, lengyel,
hangos olasz, szakadár szerb, méla zsidó a hegyekben, . . .

És megjeleníti önmagát is, imigyen:

Fekszem a deszkán férgek közt fogoly állat, a bolhák
ostroma meg-megújul, de a légysereg elnyugodott már.[13]

Így is kell tehát értelmeznünk az antropomorf gyökér megférgesülését. A Hetedik ecloga 1944 júliusában született, a Gyökér augusztus 8-án. Így még nyilvánvalóbb, hogy a gyökér karján alvó és lábán ülő féreg nem csupán trópus, nemcsak az allegória szemléleti képéhez kapcsolódó költői rekvizitum, e helyen az allegória kettős értelme, a két képsorozat bizony egybeesik.[14] —

[13] Tolnai Gábor: A „meredek út" végső szakasza c. írásában, — első közlemény, It 1969/2., — idézi szintén e sorokat, miután a szemtanúk emlékei alapján így ír arról, hogy milyen körülmények között érkeztek a foglyok a Heidenau-lágerbe: „Tele voltak a barakkok mocsokkal, szeméttel, patkánnyal, egérrel, bolhával, poloskával, s nappal a szemét vonzása folytán az egész tábort megszállva tartották a legyek."

[14] Tolnai (i. m.) méltán tulajdonít jelképes értelmet is a Hetedik ecloga kapcsán bemutatott realisztikus lágerképeknek.

E motívum, (ti. a férgek megjelenítése) nem új az életműben. A *Háborús napló* harmadik részében olvashatjuk, már a költő halálára utalóan:

Miről beszélhetek? tél jön s háború jön;
törten heverek majd, senkise lát;
férges föld fekszik szájamban és szememben
s testem gyökerek verik át.

Íme a gyökér- és féregmotívum együttes megjelenítése ebből az 1935—1936-ban írt versfüzérből. (E szakasz utolsó sorát olvasván idézzük fel a *Varázshegy* azon megható részletét, melyben Hans Castorp a síkföldre végleg leköltözött Joachim temetését látni véli. „... a magaslatán maradt Hans Castorppal együtt lélekben kémleljünk le messzi-távol, egy síkföldi ázott sírkertbe és figyeljünk oda, ahol kard villan és csap le, vezényszavak pattognak és három sortűz, három lelkes díszlövés ropog *Joachim Ziemssen katonasírja felett, melyen keresztülkasul nő a gyökér.*" — *„über Joachim Ziemssens wurzeldurchwachsenes Soldatengrab.*"[15] — Úgy véljük, az eredeti szöveg még egyértelműbbé teszi a tudatos vagy véletlen, de bizonyos találkozást e képi-gondolati megnyilatkozásban Thomas Mann és Radnóti között.) A *Háborús napló* negyedik részében pedig, ahogy eltűnik a béke, kiteljesedik a féreg-motívum a holt emberek sokaságára, félelmetesen.

... hallgatag
férgek másznak szét a messzi réteken
és lassan szétrágják a végtelen
sort fekvő holtakat.

Az *Egy eszkimó a halálra gondol* c. versben pedig az élő embert támadják meg a férgek.

Mert éjjel fúró férgek árja rémít,
miattuk fekszem ébren én itt,
hideg húsuk érzem húsomban
s csiklandós lábam szára csontján
az összeforrt szilánk is újra roppan.[16]

A helyzet a fogság — mondottuk. A védekezés egyik módja és eszköze az erő, a szívósság, a vitalitás volt. S e szívós, ravasz küzdelemnek az élni akaráson belül számos indítéka van. A legfontosabbak egyikére kell rámutatnunk a következő két versszak jelképrendszerében. Ez pedig az alkotásvágy. E két versszak reagálás az előző strófa utolsó sorára; „a világ megférgesül".

De a gyökér tovább él lent,
nem érdekli a világ,
csak a lombbal teli ág.

Azt csodálja, táplálgatja,
küld néki jó ízeket.
édes, égi ízeket.

A 'de' ellentétes kötőszóval bevezetett első sor dacos szembefordulás a megférgesült világgal. A gyökér azért is tovább él. A vitalitás e dacos sorához kapcsolódó következő közlés — „nem érdekli a világ, ..." — igen különös. Banalitás lenne itt egy olyan állítás kizárólagossá tétele, hogy mivel a világ megférgesült, tehát nem érdekli a költőt. Meghazudtolása lenne ez azoknak a Radnóti-verseknek, amelyek a világ gennyes sebeit, fekélyes gócait, vizsgálódóan, gyógyítani akarással hozzák elénk. És e sor mégis ellentmond ama verseknek. Az igazi művész sosem egyarcú. Hallanunk kell azt a költőt is, aki prófétai zengésű szavakkal így int:

„Ember vigyázz, figyeld meg jól világod
ez volt a múlt, emez a vad jelen, —
hordozd szívedben. Éld e rossz világot
és mindig tudd, hogy mit kell tenned érte,
hogy más legyen."

(*Nem bírta hát*, 1944.)

[15] Turóczi-Trostler József fordítása. (Mindkét kiemelés tőlünk való, MT.)
[16] A Hajnaltól éjfélig Sírfelirat c. tagjában is visszatér a féreg-motívum, a Töredékben és az Egyszer csak c. versben nemkülönben.

De hallanunk kell azt is, aki így szól önmagáról, — a gyökérről: „nem érdekli a világ, . . .” — Kurcz Ágnes így ír egy helyütt: „Kétségbeesésének néha irracionális hangulat a tanújele.”[17] Majd idézi a *Hajnaltól éjjelig* 1938-as versfüzér egyik tagját, *A ház előtt* címűt.

A világot már nem érted,
s nem tudod, hogy téged itt ki értett.
Esni kezd s a sarkon egy
kövér asszonnyal trécsel egy
kísértet.

Más némileg a világot nem érteni és más az, ha a költőt nem érdekli a világ. De a motiváció ugyanaz; kiábrándultság a világból. S idézetünk azt sugallja, hogy költőnk is elérkezett ama síkra, ahová József Attila, hogy az ő szíve is megjárta a semmi ágát. Életútjukhoz hozzátartozott a lélek számkivetettségének ez a gyötrelme is. Tekintsük a Radnóti-idézetet, egyelőre az irracionális groteszk lezárás nélkül, József Attila soraival együtt.

A világot már nem érted,
s nem tudod, hogy téged itt ki értett.
Esni kezd . . .

Az ember végül homokos,
szomorú, vizes síkra ér,
szétnéz merengve és okos
fejével biccent, nem remél.

A nyárfa levelén játszó ezüstös fejszesuhanás a mi versünk, ti. a *Gyökér* befejezésével rokon inkább. De az irracionális groteszk borzongás hangulatával, — „esni kezd s a sarkon egy / kövér asszonnyal trécsel egy / kísértet.” — tehát evvel *hatásában* némileg rokon hangulatot ád József Attila finoman árnyalt és önmagán kíméletlenül végrehajtott viviszekciója: „A semmi ágán ül szívem, / kis teste hangtalan vacog, . . .” — Bori Imre, aki könyvében egy helyütt utal „a semmi ágán” Radnóti-párhuzamára,[18] egy korábbi tanulmányában így határozza meg ezt az attitűdöt: „. . . a semmi ága az a nullapont, egy koordináta-rendszer metszési pontja, amelyben az abszurdum, mint egy gyújtópontban izzásig hevül s megmutatja magát. — S mindez az értelem éles lencséje alatt, . . .” Bori a szeretet-hiány kapcsán e két sort, — „a semmi ágán ül szívem, / kis teste hangtalan vacog, . . .” — József Attila másik két sorával magyarázza, a *Reménytelenül* második tagjából: „Fáj a szívem, a szó kihűl. / Dehát kinek is szólanék — —”[19] Evvel pedig Radnótihoz tértünk vissza: „. . . s nem tudod, hogy téged itt ki értett.” Akárcsak Babits Jónását, aki szintén elfordulni próbál a világtól, amelyet nem értett és amely nem értette és nem értvén kivetette őt . . .

Visszatérve a *Gyökér*hez, látnunk kell azonban ennek a szükségesnek vélt művön kívüli kalandra indító sornak a folytatását.

. . . nem érdekli a világ,
csak a lombbal teli ág.

Azt csodálja, táplálgatja,
küld néki jó ízeket.
édes, égi ízeket.

Mi légyen hát ez a lombbal teli ág, amely akkor is érdekli a költőt, ha elfordul a világtól? A fő éltetője, amely védekezése, vállalása és az életen is túlmutató reménye, a műalkotás. Ez, *a támadhatatlan alkotás* az ő fő aziluma. Jól látja Sőtér említett esszéjében ennek az attitűdnek a lényegét, idézvén egy Radnóti-fordította La Fontaine-meséből.

Hát árthattok ti, bár fogaitok kivásnak,
oly sok szép alkotásnak?
Martok, de bronz, acél s gyémánt a műremek.

(A kígyó és a ráspoly)

A világtól való undorodás és az alkotni akarás kettőssége már *Írás közben* c. verséből (1935) is kitetszik.

[17] Kurcz Ágnes: i. m.
[18] Bori: i. m. 25. p. illetve 180. p. a jegyzetekben.
[19] Bori Imre: „A semmi ágán”, Híd, Újvidék, 1962/12.

Csak kígyó undoríthat tiszta fatörzset így,
ha bőrét hagyja rajta, mint engem undorít
e forduló világ és az ordas emberek.

. . . Igaz, jó szerteütni néha, de békében
élni is szép lenne már s írni példaképpen . . .

E versbéli kívánság a maga teljességében, — „. . . jó lenne messze és műhelyben élni csak." — az alkotóműhely békés szigete Borban nem adatott meg a költőnek. De megadatott, ha nehéz körülmények között is, ha föld alatt is, az alkotás lehetősége. Tehát a lombbal teli ág, ami a költőt érdekli, amit a költő csodál, táplál, az a vers, az édes, égi ízekkel való táplálás, — amelyet a 'csodál' ige antropomorfizál, — tehát ez a táplálás a versírás. A művön belül is látjuk ennek bizonyságát.

Gyökér vagyok magam is most,
férgek között élek én,
ott készül e költemény.[20]

Örök gondja volt a mű megmaradása. A mű, amely, ha ő el is pusztul, igazolója lesz egykoron. Erről olvashatunk a *Sem emlék, sem varázslat* soraiban, ahol *a védtelenségben* egy a bizonyosság, egy a védekezés, egy az azilum, a mű, amely felhangzik majd az újraépült világban. Ha elfogadjuk — márpedig elfogadjuk —, hogy Radnóti költői egyéniségét jellemezte bizonyos költőiségbe, műalkotásba menekülés, „belső emigráció",[21] mikor a világ már nem nyújtott semmi védelmet, mikor már nem védte többé „sem emlék, sem varázslat," úgy mindig ott kell éreznünk a jövőhöz fellebbezést is,[22] megfogalmazottan is, de kiváltképp a mindvégig való alkotásban. — A 'mindvégig' szóhasználat az imént szándékos volt. Igen. E versről és a lehetőségek végső határáig való alkotásról Radnóti szívbéli költője, Arany János jut eszünkbe és kettejük rokon attitűdje, a mindvégig való alkotás, költői helytállás.

A lantot, a lantot
Szorítsd kebledhez
  Ha jő a halál;
Ujjod valamig azt
Pengetheti: vígaszt
  Bús elme talál.

Hűséges kései tanítványa volt ő Aranynak. A bölcs tanítás a hatvanesztendős dalnoktól származott, — költőnknek harmincöt évesen kellett bizonyságot tenni, korai, viharos alkonyat átélésével a mester tanításának igazáról. És bizonyságot tett. Bízott Arany tanácsában:

S ne hidd, hogy a lantnak
Ereje meglankadt:
  Csak hangköre más; . . .

. . . Van hallgatód? nincsen?
Te mondd, ahogy isten
  Adta mondanod,
Bár puszta kopáron
— Mint tücsöké nyáron —
  Vész is ki dalod.

Ezt az igaz költői tartást a *Gyökér* további elemzése mellett más, művön kívüli adatok is illusztrálják. Két könyvről tudunk, amelyeket magával vitt utolsó munkaszolgálatára. A Károli-bibliát és egy Arany-kötetet.[23] Tolnai Gábor arról ír, hogy a költő Borban vasárnaponként irodalmi előadásokat tartott, többek között Aranyról is. Egyik egykori fogolytársa verscímre is emlékezett; „a Szondi két apródját magyarázta".[24] Éppen a *Szondi két apródját*,

[20] A kiemelés tőlünk való, MT.
[21] Bori terminológiája, Radnóti Miklós költészete, 168., de a gondolat könyvében korábban is.
[22] A „jövőhöz fellebbezés" Tolnai Gábor terminológiája, szíves szóbeli közlése alapján.
[23] Mind Károli Gáspár Bibliája, mind pedig Arany — 1937-es A könyv és az ember c. írásának tanúsága szerint is, — állandóan visszatérő olvasmánya volt. (L. Radnóti: Tanulmányok, cikkek. Szerk. Réz Pál. Bp. 1956.) A Károli-bibliát agnoszkálásakor is nála találták. Erről, és az Arany-kötetről Tolnai Gábor szíves szóbeli közlése alapján értesültünk.
[24] Tolnai: i. m. I.

a mindvégig hív dalnokok dalát. — A mindvégig való alkotás legbensőbb indítékáról meghatóan ír Arany János.

Hadd maradjon, mint tizenkét
Év során belém fagyott!
És ne haljak meg, mint koldus,
Aki semmit sem *hagyott.*

(Hagyaték)[25]

És mint ír költőnk József Attila hátrahagyott verseinek kiadásához fűzött jegyzeteiben? „Hátrahagyott versek . . . a gazdag után vagyon marad, a költő után versek és töredékek. S a költő halála pillanatában vagyonná lesznek ezek is, *a hagyaték* a nemzet vagyona már. A költő . . . *hagyni akar* . . . az utókorra, mert a kor cserben hagyja a költőt."[26] — S úgy hisszük, a kommentár elmaradhat.

A költőt túlélő mű gondolata kitapintható a mi szemléleti képünkben, ti. gyökér és lomb együttes megjelenésében is. 1937-ben írja Radnóti *Ének a halálról* c. remekmívű költeményét, Kosztolányi Dezső temetése alkalmából.

A test pihen vermében hallgatag,
rögök nyugalmas sorsát éli lenn,
szétoszlik, szomjas gyökér felissza
s zöld lobogással tér újra vissza,
törvény szerint! . . .

Íme a halott költő visszatérése az életbe, a „zöld lobogás" jelképében. Mi légyen hát ez a jelkép? Kosztolányi *Esti Kornél énekében* dalának mondja:

Légy az, ami a bölcs kéj
fölhámja, a gyümölcshéj
remek ruhája, *zöld szín*
ján, tengeren a fölszín:
mélységek látszata.

Íme a zöld szín, a falomb, a mű. És a lobogás? A *Szeptemberi áhitat*ban olvashatjuk: „Szép életem, lobogj, lobogj tovább, . . ." A „zöld lobogás" tehát a halott költőt túlélő művet sejteti. A versben ugyanis test és lélek képisége elkülönül a földi és égi szférák szerint. És a költő halála után mi más kelhetne életre itt e földön, mint a mű? Ez hát a titka ennek az ovidiusi metamorfosisnak.[27]

S ha a lombbal teli ágra gondolva idézzük — mint Bálint György teszi 1940-es tanulmányában — az *Első ecloga* egy részletét,[28] úgy onnan már beláthatjuk az utolsó négy sor lényegét, szerves egységben az eddig látottakkal. Az Első eclogában a pásztor kérdésére; — „Hát te hogy élsz? visszhang jöhet-é szavaidra e korban?" — a költő így válaszol:

Ágyudörej közt? Üszkösödő romok, árva faluk közt?
Írok azért, s úgy élek e kerge világ közepén, mint
ott az a tölgy él; tudja kivágják, s rajta fehérlik
bár a kereszt, mely jelzi, hogy arra fog irtani holnap
már a favágó, — várja, de addig is új levelet hajt.

Innen már minden érthető. Az is, amit Bálint György írt 1936-ban a *Járkálj csak, halálraítéltl* kötetről; „. . . járkáljunk csak, amíg lehet. Tudjuk, hogy nem sokáig lehet, de ez nem kedvet-

[25] A kiemelés Arany Jánosé.

[26] Jegyzetek József Attila hátrahagyott verseihez, — József Attila hátrahagyott versei. Cserépfalvi K., Bp. 1941. Ugyanaz, Radnóti: Tanulmányok, cikkek. (Mindkét kiemelés tőlünk való, MT.)

[27] További egyezéseket is találunk e nekrológversben Kosztolányi-motívumokkal. Radnótinál olvashatjuk: „Sötét egünkre lassan színezüst / koszorút fon a súlyos fáklyafüst . . ." Kosztolányi Február c. versében pedig „halvány ezüstfüst futja be a fákat." Ismét Radnóti verséből idézünk.:

A lélek oly ijedt és lebbenő,
akár a hús könnyűszárnyú felleg,
melyre torró csillagok lehelnek.

A Hajnali részegségben pedig: „. . . s a csillagok / lélekző lelke csöndesen ragyog / a langyos őszi / éjjelbe, . . ." — Lazább asszociációként pedig, az élő lomb zöld lobogása láttán az olvasónak eszébe juthat Kosztolány i kedvelt zöld tintája is. (A versidézetben a kiemelés tőlünk való, MT.)

[28] BÁLINT GYÖRGY: Radnóti Miklós versei. i. m. II.

leníthet el, nem mondhatjuk, hogy nem érdemes. Mennél rövidebb ideig lehet, annál inkább érdemes."[29] Nem a „Mindvégig" heroikus költői tartása ez?[30] És innen már érthető a záró versszak is, nem ellentmondásban az előzőekkel, a gyökér vitalitásával.

Virág voltam, gyökér lettem,
súlyos, sötét föld felettem,
sorsom elvégeztetett,
fűrész sír fejem felett.

„Virág voltam, gyökér lettem, . ." Két szemléletileg egymást kiegészítő, gondolatilag, érzelmileg azonban egymással ellentétes főnévi metafora. „Virág voltam, . . ." — ez a bori versekben oly gyakran visszatérő *múltbéli élet és alkotás az eltűnt időben. Tavaszra jósolok itt* c. 1932-es versében olvassuk:

Akkor még virágszülő költőként álltam,
nézve, hogy a fák fázó bokájuk
bugyolálják a lebegő levelekkel; . . .

Vagy talán az *Írás közben* soraiból jött elő ez a metafora? „Virágszülőként kezdtem én el, de fegyverek / között neveltek engem gyilkosok . . ." — „gyökér lettem, / súlyos, sötét föld felettem, . . .". Ez a jelen, mondhatná a gondatlan olvasó. Pedig nem pusztán az, túl is mutat azon. Az első versszakban a gyökér földdel él, tehát nem őt elnyomó, hanem őt tápláló anyag a föld. Itt azonban a „súlyos, sötét föld felettem", már „a férges síri holt" fölé lapátolt földet sejteti. Ezt motiválja mind a 'súlyos' jelző, mind pedig a föld természetes színét hangsúlyozó 'sötét' jelző is. Ezek pedig így már a következő megállapítás hangulati előkészítését szolgálják; „sorsom elvégeztetett, . . .". Bibliai hangon szóló, megfellebbezhetetlen kijelentés ez. Az archaizmus nem véletlen itt. Krisztus szól így a keresztfán, a Károli-biblia János-evangéliumában: „Elvégeztetett! És lehajtván fejét, kibocsátá lelkét." (János ev., 19; 30.)[31]

. . . fűrész sír fejem felett.

„Tudd hát! egyetlen jaj se hangzik, . . ." — írta halálára gondolván a *Nyugtalan órán* soraiban. És most? — A vers eleddig néma volt. A történések csendje hozta a képeket és a gondolatokat. Most, hogy elvégeztetett, felhangzik a sírás, a vers egyetlen verszenén kívüli akusztikai hatása. De nem ember sír. A fűrész hangja az, ami a sírást mímeli. Halált jelent a kép, a hang. A fa, a gyökér elpusztításának eszköze sír itt. Van ennek a megszemélyesítésnek a mélyén valami őrjítő önironikus groteszk. Olyan ez, mint mikor akasztott embert sirat a kötél.

Ha a *Gyökér* szemléleti képeinek elődjeit Babits Mihálynál leltük fel elsőként, térjünk vissza hozzá most, elemzésünk végén is. A halálos beteg Babits, utolsó kiadott töredékében keserű zokszókkal illetvén istenét a rámért szenvedésekért, magát metaforikusan — a számára is oly kedves Arany János szellemében, a „Mindvégig" szellemében — holtáig termő fához hasonlítja.

Világon való bújdosásaimnak
esztendeit szaporítani tetszvén
az én bölcs istenemnek,
engedé bár, hogy élvén élni bírjak
s ne legyen fáradt törzsem ága fösvény,
sőt holtomig teremjek.

Íme az *Első eclogá*ban és a *Gyökér*ben látott fa allegóriájának édestestvére. Radnóti pedig egy, az iménti Babits-metaforával ellentétes hasonlattal felidézi *Csak csont és bőr és fájdalom* c., Babits halálára írt remekművében nagy mestere meggyötört holttestét. Teszi pedig ezt egy hasonlattal úgy, hogy elképzelhetjük a *Gyökér* c. vers képi, gondolati továbbvitelét azután, hogy elnémult a fűrész sírása:

[29] BÁLINT GYÖRGY: Járkálj csak, halálraítélt! uo.
[30] Bori is utal a Gyökérben kifejeződő heroikus költői tartásra, i. m. 170.
[31] Kurcz Ágnes i. m.-ban Radnóti három típusú archaizálását különbözteti meg; um. az antikizálót, a biblikus nyelvezetűt, és a XIX. századi pátosz hangnemét. Szerinte ritka az alaki archaizmus nála, inkább archaikus hangulatot teremt. (Az 'elvégeztetett' tehát e ritkább, alaki archaizmusok egyike.) — NEMES ISTVÁN Radnóti Miklós nyelvének archaizmusai c. tanulmányában, MNyr 1961. 435–445. — részletesen tárgyalja a Radnóti-versekben használt szenvedő igéket, mint a költő archaizmusainak lényeges jegyét.

Látjátok, annyi szenvedés után most
pihen e hűvös, barna test.
Csak csont és bőr és fájdalom.
S akár a megtépett, kidőlt fatörzs
évgyűrűit mutatja,
bevallja ő is gyötrött éveit.

Melczer Tibor

A proletárirodalom esztétikája és a társadalmi valóság

Negyven esztendeje, hogy Harkovban, Szovjet-Ukrajna akkori fővárosában négy kontinens huszonkét országából 81 proletáríró gyűlt egybe. A tanácskozás a forradalmi írók második nemzetközi konferenciája néven vonult be az irodalomtörténetbe. A róla szóló irodalom aránylag nem gazdag. Pedig a tanácskozás jelentősége megérdemelné a tüzetesebb elemzést. Már a jelenlevők érezték, hogy mozgalmuk fordulópontjához érkeztek. Az emigráns magyar író, Zalka Máté (aki hét évvel később Lukács tábornok néven a huescai fronton esett el Spanyolországban), ki is mondotta ezt a benyomását a záróülésen. Annak a reményének adott kifejezést, hogy az első moszkvai nemzetközi tanácskozás (1927) óta megerősödött mozgalom új fellendülés előtt áll, a proletárirodalom megszerzi a hegemóniát az irodalmi szféra egészében.

Alig másfél évvel később azonban megjelent a SzK(b)P KB határozata, amely 1932. április 23-án feloszlatta a proletárírói és művészeti szervezeteket, köztük a RAPP-ot, amely a Harkovban konstituált Forradalmi Írók Nemzetközi Szövetsége legerősebb bázisa volt. Már egy évvel korábban, 1931 folyamán több elvi jelentőségű cikk jelent meg a *Pravdá*ban, s a Párt más lapjaiban. Ezek az érdemek elismerése mellett fokozott figyelmet fordítottak a szervezet irányvonalában mutatkozó hibákra, tévedésekre. A RAPP feloszlatását a proletárirodalom ellenfelei saját nézeteik igazolásának vélték. A RAPP volt vezetői közül viszont sokan görcsösen ragaszkodtak korábbi nézeteikhez, azt hitték, hogy a megalakuló egységes szovjet írószövetségen belül kezükben marad az eszmei irányítás. E két szélsőség között a párt irodalompolitikája győzött, a múlt hibáinak leküzdésével egy új, magasabb fázishoz jutott el a szocialista irodalom.

A proletárírói szervezeteket feloszlató határozat tapintatos fogalmazásban azzal indokolta a némileg mégis váratlan döntést, hogy a proletárirodalom káderei már kinevelődtek, és a szervezeti keretek már túl szűkek és akadályozzák a művészi alkotás komoly lendületét. Valóban, a szovjet társadalom az első ötéves terv után volt már, lényegében végrehajtották a mezőgazdaság szocializálását. A társadalomban korábban megvolt osztályellentétek eloszlóban voltak, új történelmi szakasz kezdődött. Ennek horizontjáról széttekintve partikulárisnak, meghaladottnak tetszett a proletárirodalom kategóriája.

A harkovi konferencia elvi-elméleti irányvonalának optimizmusa, a megfogalmazások céltudatossága azonban még semmit sem engedett sejteni a hamarosan bekövetkező éles fordulatról. Sőt, a következő évben dobják még be a köztudatba a „szövetséges vagy ellenség" extrém jelszavát. Úgy tetszik, hogy a társadalom-átalakító politikai programtól eltérve az irodalmi front stratégiája az első proletárirodalmi szervezetek létrejöttétől, a húszas évek elejétől kezdve bizonyos öntörvényűséget vett fel. Látszólagos következetessége nem annyira az elvhűség bizonyítéka, mint inkább a változásra való képtelenségé, a megmerevedésé és ebből következően az elszigetelődésé. Ebből a szempontból a harkovi konferencia elméleti teljesítménye egy sokban téves irodalompolitikai koncepció utolsó nagy erőfeszítését jelenti, sokkal inkább egy korszak végét képviseli és nem a kezdetét, mint a résztvevők hitték. (A konferencia napirendjén szerepeltek pozitív politikai kérdések is: küzdelem az imperialista háborús előkészületek ellen, az irodalom szerepe a Szovjetunió eredményeinek megismertetésében stb. Rövid tanulmányunkban azonban csak az irodalompolitikai problémákkal foglalkozunk.)

A probléma kulcsa a proletárkultúra, közelebbről a proletárirodalom mivoltának értelmezésében rejlik. Túlságosan egyszerű lenne, ha úgy fognók fel a dolgot: csupán terminológiai kérdésről van szó, azaz a szocialista irodalmat nevezték egy időszakban proletárirodalomnak. Ez az igazságnak csak az egyik fele. Már az októberi forradalom előtt beszélhetünk Oroszországban s másutt is proletárköltészetről például. A munkásosztály ideológiájával átitatott irodalom, művészet megnevezésére mégis lényegében az októberi forradalomtól 1932-ig terjedő időszakban használják a proletárirodalom, proletárművészet kifejezést. A szóhasználat eléggé általános, csupán a németországi változatban találkozunk a proletár-forradalmi elnevezéssel. A húszas évek végén — a harkovi konferencián is — váltakozva proletárirodalomról, forradalmi irodalomról, proletár- és forradalmi irodalomról szólnak. A „szocialista" jelzőt nagyon valószínűen azért nem használták, mert a politikai terminológiában ebben az időben a „szoci-